

XIX əsrin əvvəlləri Cənubi Qafqaz və İran coğrafiyası üçün mədəni-ideoloji baxımdan mürəkkəb keçid dövrü idi. Bu çətin və ziddiyyətli tarixi şəraitdə formalaşan ziyalılardan biri də tarixçi, türkşünas, filoloq və şərqşünaslıq elminin banilərindən sayılan Mirzə Kazım bəy olmuşdur. Mirzə Kazım bəy 1802-ci il iyulun 22-də İranın Gilan vilayətində yerləşən Rəşt şəhərində dünyaya gəlmişdir. Atası Məhəmməd Qasım Kazım bəy Dərbəndin tanınmış ruhanilərindən biri, babası Nazir Məhəmməd xan isə şəhər hakiminin baş xəzinədarı olmuşdur. Atasının Məkkə ziyarətindən dönərkən Rəşt şəhərində yerli hakim Bağır xanın qızı Şərəfnisə xanımla evlənməsi bu ailənin həm dini, həm də yerli siyasi dairələrlə nə dərəcədə yaxın olduğunu göstərir. Mirzə Kazım bəyin ailəsi sonradan baş verən siyasi hadisələrə baxmayaraq, regionun elmi, dini və sosial həyatında iz buraxan zümrəyə mənsub idi.

1466-1737-ci illər arasındakı siyasi tarixini əhatə edir. Əsər tarixi faktların toplusu olmaqla yanaşı, həm də türk-müsəlman dünyasının orta əsrlərdən sonrakı siyasi dinamikasını təhlil edən dəyərli mənbədir. 1841-ci ildə qələmə aldığı "Uyğurlar" əsəri isə türk xalqları içərisində qədim sivilizasiya nümunəsi sayılan uyğurların mənşəyi, mədəniyyəti və tarixi haqqında elm dünyasına dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bu əsər şərqşünaslıqda uyğur tarixi üzrə aparılmış ilk fundamental tədqiqatlardan hesab olunur.

Kazım bəy, eyni zamanda XVII əsr Dağıstan tarixinin mühüm mənbələrindən biri olan "Dərbəndnamə" əsərini ingilis dilinə tərcümə edərək 1856-cı

lər bir-birindən fərqli sistemlərə malik olsalar da, sanki bir dialektlər toplusu kimi təqdim olunurdu. Kazım bəy bu tendensiyanı elmi metodlarla tənqid edir, osmanlı, azəri və digər türk dillərini ayrı-ayrılıqda fonoloji, morfoloji və sintaktik baxımdan təhlilini aparır, dialekt dəyə təqdim olunan dillərin əslində müstəqil dil sistemləri olduğunu sübut edir. Əsər 1846-cı ildə ikinci dəfə nəşr edilir və təkcə Rusiyada deyil, Qərbi Avropada türk dilləri üzrə əsas istinad mənbəsinə çevrilir. Onun tədqiqatları 1921-ci ildə Jan Denin "Türk dilinin qrammatikası" (Osmanlı dialekti) adlı əsəri nəşr olunanadək Avropa universitetlərində istifadə olunan başlıca tədris materialı olmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin ömür yolunun son mərhələsi onun elmi fəaliyyətinin təşkilati baxımdan zirvəyə çatdığı dövr kimi qiymətləndirilə bilər. Əgər Kazan

Görkəmli şərqşünas, türkoloq, tərcüməçi:

Mirzə Kazım bəy

Kazım bəy ilkin dini və filoloji təhsilini atasının nəzarəti altında almışdır. Azərbaycan, fars və ərəb dilləri, daha sonra isə rus və türk dilləri üzrə dərin biliklərə yiyələnmiş, çoxcəhətli dil qabiliyyəti ilə fərqlənmişdir. Hələ 17 yaşında ikən "Ərəb dilinin qrammatikası" adlı əsərini qələmə alması onun zəka səviyyəsini və istedadını açıq-aşkar ortaya qoydu. Bu əsər dövrünün dini maarifçiliyi ilə dilçilik elmini vəhdətdə təqdim edən nadir nümunələrdən biri hesab edilə bilər. Atası Kazım bəyin İrana və Ərəbistana gedərək daha yüksək ruhani mərtəbəyə çatmasını arzulayırdı. Bu arzu ailənin dini ənənələri və həmin dövrdə elmi biliyin əsas qaynağı kimi mədrəsələrin qəbul edilən nüfuzu ilə əlaqəli idi. Lakin Kazım bəy sonradan dini əhatədən uzaqlaşır, elmi-tədqiqat və dünyəvi maarifçilik yoluna yönəlir.

Ailənin taleyində kəskin dönüş 1820-ci ildə baş verir. Məhəmməd Qasım Kazım bəy İran hökuməti ilə əməkdaşlıqda və casusluqda ittiham olunur, nəticədə dini rütbələrindən məhrum edilir və həyat yoldaşı ilə birlikdə Həştərxana sürgün olunur. Bu hadisə dövrün geosiyasi gərginliyinin əyani sübutudur. İran-Rusiya qarşıdurması fonunda baş verən bu cür repressiyalar Şərqdə yetişən ziyalıların imperiyalar arasında "ruhi və siyasi mübahisə"yə çəkildiyini göstərir. Sürgün Kazım bəyin həyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Burada o, rus elmi mühitinə daxil olaraq Şərq dilləri və mədəniyyəti üzrə tədqiqatlarını davam etdirdi və bir sıra Avropa universitetləri ilə əməkdaşlığa başladı. Daha sonra onu dünya elmi ictimaiyyəti məşhur şərqşünas, türkologiya elminin banilərindən biri kimi tanımağa başladı.

Həmin dövrdə Qafqazda geniş fəaliyyət göstərən şotland protestant missionerləri bölgədə dini təbliğatla yanaşı, maarifçilik fəaliyyəti də aparırdılar. Gənc Kazım bəy bu missionerlərlə Dərbənddə tez-tez görüşür, onlarla fəlsəfi və əxlaqi məsələlər ətrafında saatlarla müzakirələr aparırdı. Bu dialoqlar onun dünyagörüşünü dəyişməkdə mühüm rol oynayır və onu xristianlıq haqqında daha dərinlən düşünməyə vadar edir. Bu mərhələdə Mirzə Kazım bəyin yeni dillərə - yəhudi və ingilis dillərinə marağı da artır. Onun bu dilləri öyrənməkdə əsas məqsədi dini mətnləri orijinaldan oxumaq, müqayisəli təhlil aparmaq və bu şəkildə daha obyektiv dini nəticələrə gəlmək idi. Uzun müddət içində yaşadığı şəxsi və mənəvi konflikt onu xristian dinini qəbul etmək qərarına gətirir. Bu qərar onun ailəsi ilə münasibətlərində ciddi gərginlik yaradır. Lakin Kazım bəy bu seçimi ilə yalnız dini inancını deyil, azad düşüncə prinsipini və mənəvi fərdiyyətini də təsdiq etmişdir. O, ömrünün sonunadək xristian inancına sadıq qalır və bu inanc onun sonrakı elmi fəaliyyətində dərin iz buraxır.

Mirzə Kazım bəyin elmi fəaliyyəti çoxşaxəlidir və müxtəlif dillərdə yazdığı əsərlərlə Şərq və Qərb elmi dünyasını birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biri kimi tanınır. Xüsusilə türk tarixi, islam elmi və dini-fəlsəfi problemlər onun diqqət mərkəzində olub. Türk dilində yazdığı "Əssəb əs-Səyyar" ("Yeddi planet") əsəri Krım xanlığının

ildə çap etdirmişdir. Bu iş onu təkcə tədqiqatçı kimi deyil, həm də kulturoloji tərcüməçi və Şərq tarixinin Avropaya tanıtılmasında önəmli vasitəçi kimi göstərir. Onun ən əhatəli və fundamental tarixi əsəri, şübhəsiz, "Bab və Babilər: 1848-1852-ci illər İranda dini və siyasi təlatümlər" adlı monoqrafiyasıdır. Bu əsər, yalnız Babi hərəkatını deyil, ümumilikdə İran cəmiyyətində islam reformizmi, şüəlikdə parçalanmalar, dini fanatizmlə müasirlik arasındakı qarşıdurma kimi məsələləri də araşdırır. Həm Qərb oxucusu, həm də Şərq tədqiqatçıları üçün əsər XIX əsr İran tarixinin kompleks təhlilini təqdim edən ən əhəmiyyətli elmi mənbələrdən biridir. Bütün bu fəaliyyətlə yanaşı, Kazım bəy İslam elminin elmi metodologiyalarla araşdırılmasının da tərəfdarı idi. Onun "Qurani-Kərimdə ahənglik", "Müridizm və Şamil" və "İslam tarixi" əsərləri dini mətnlərə estetik və fəlsəfi yanaşmanın, həmçinin dini hərəkatların siyasi və ideoloji köklərinin təhlili baxımından olduqca qiymətlidir.

Kazım bəy yalnız ərəb, fars, türk və rus dilləri ilə kifayətlənmir, sonradan fransız, alman dillərini də mükəmməl şəkildə öyrənir. Bu çoxdillilik Qərb və Şərq arasında dialoq qurmaq arzusunun intellektual təzahürü idi. 1825-ci ildə Kazım bəyin elmi potensialı artıq Qərb tərəfindən də tanınır. Böyük Britaniya hökuməti onu Londona təhsilini davam etdirməyə və elmi araşdırmalar aparmağa dəvət edir. Lakin bu təşəbbüs imperiyalar arasında gedən yumşaq güc mübarizəsinin qurbanına çevrilir. Rus imperiyası elmi-intellektual potensialın Qərbə axınına qarşı olduqca həssas idi və bu təklifi bloklayırdı. Nəticədə, imperatorun şəxsi sərəncamı ilə Kazım bəy Omska tatar dili müəllimi göndərilir. Lakin bu plan da tam reallaşmır. Kazanda ağır xəstəliyə tutulması, onun Sibirə - Omska səfərini ləngidir. Elə bu məqamda taleyində yeni bir dönüş baş verir. Belə ki, Kazan Universitetində ərəb və fars dilləri üzrə dərs demək təklifi alır. Bu təklif ona tarixçi Karl Fuks tərəfindən edilir. Kazan şəhəri onun üçün dünyaya açılan elmi pəncərə olur. Mirzə Kazım bəyin Kazandakı fəaliyyəti ona həm Rusiyada, həm də beynəlxalq səviyyədə nüfuz qazandırır. 1828-ci ildə Böyük Britaniya Kral Şərqşünaslar Cəmiyyətinin üzvü seçilməsi onun Şərq dilləri və mədəniyyətləri sahəsində nüfuzunu təsdiqləyən ilk beynəlxalq uğur idi. Eyni ildə Kazan Universitetində yeni yaradılmış Türk dilləri fakültəsinin rəhbəri təyin olunması isə onun təşkilati və pedaqoji potensialını üzə çıxardı. Həmin dövrdə Kazım bəyin tədqiqat maraqları əsasən türk dillərinin müqayisəli təhlili, fonetik və sintaktik strukturunun öyrənilməsi üzərində cəmlənir. Onun məqsədi həm də türk dillərinin tarixi əlaqələrini və struktur birliliyini üzə çıxarmaq idi.

1835-ci ildə Kazım bəy Rusiya Elmlər Akademiyasına müxbir üzv seçilir. Bu status ona elmi dairələrdə söz sahibi olmaq və dövlət dəstəyi ilə tədqiqatlarını davam etdirmək imkanı verir. 1839-cu ildə yazdığı "Türk-tatar dillərinin qrammatikası" adlı fundamental əsər onun elmi fəaliyyətinin kulminasiyası sayılır. O dövrdə rus elmi ədəbiyyatında türk dilləri "Tatar" və ya "Türk-tatar" adı ilə ümumiləşdirilirdi. Bu dil-

mərhələsi onun intellektual yüksəlişinin başlanğıcı idisə, Sankt-Peterburq dövrü artıq şərqşünaslığın sistemləşməsi və elmi məktəb quruculuğu ilə yadda qalır. Bu dövr həm də Kazım bəyin Şərq və Türk dünyası ilə bağlı strateji düşüncələrinin praktikada tətbiqinə can atdığı mərhələdir. 1849-cu ildə Mirzə Kazım bəy Sankt-Peterburq Universitetində yenicə yaradılmış Şərq dilləri fakültəsinə dekan təyin olunur. Bu vəzifə ona Şərq elmlərinin inkişafına strateji nəzarət imkanı qazandırır. Onun təşəbbüsü ilə 1863-cü ildə universitetdə Şərq tarixi kafedrası təsis edilir. Bu addım Rusiyada Şərq tarixi elminin sistemli şəkildə dərs və tədqiqat obyektinə çevrilməsi baxımından dönüş nöqtəsi sayılır. Kazım bəyin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, dilləri öyrənmək kifayət etmir, mədəniyyətin ruhunu anlamaq üçün tarixi və sosial kontekstə də nüfuz etmək lazımdır.

Mirzə Kazım bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyətində ən orijinal yanaşmalardan biri də tələbələri praktik sahəyə yönəltmək təşəbbüsü idi. O, Şərq mədəniyyətinə maraq göstərən tələbələrin təcrübə üçün ekskursiyalara göndərilməsinə nail olur və o dövrdə nadir rast gəlinən bir yenilik idi.

1854-cü il onun elmi fəaliyyətində məhsuldar dövrlərdən biri kimi yadda qalır. Həmin il o, "Türk dillərinin öyrənilməsində kurs dərsliyi" adlı dərs vəsaitini nəşr etdirir. Əsər rus tələbələri üçün türk dillərinin strukturunu öyrənməyə yönəlik ilk sistemli və praktiki dərsliklərdən biri idi. Elə həmin ildə o, 6700 sözlükdən ibarət rus-türk lüğətini hazırlayaraq nəşr etdirir. Lüğət etnoqrafik və leksikoloji tədqiqatlar üçün də əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Əlavə olaraq, "Şərq dillərindən törəmiş rus söz və söz birləşmələrinin izahına dair" əsərində o, leksik qarşılıqlı təsirlərin izini, yəni rus dili ilə Şərq dilləri arasındakı mədəni-lingvistik əlaqələrin dərin təhlilini aparır.

1868-ci ildə Mirzə Kazım bəy rus elmi dairələrində yeni akademik hərəkatın əsasını qoyur. Hərəkatın məqsədi Türkünstanın etnoqrafiyası, lingvistikası, numizmatikası və epigrafiyasının elmi əsaslarla öyrənilməsi idi. Kazım bəy bu layihə vasitəsilə türklərin qədim və müasir mədəniyyətini, dillərini və tarixlərini bir sistem daxilində təsbit etməyi və ortaq elmi-mədəni yaddaş formalaşdırmağı hədəfləyirdi. Bu, türk milli özünüdərkini üçün əhəmiyyətli idi. Təəssüf ki, alimin ölümü bu ideyanın tam reallaşmasına imkan vermədi. Lakin onun bu təşəbbüsü sonrakı türkoloqlar və şərqşünaslar üçün yol göstəricisinə çevrildi.

Nurlan ABDALOV,
"Respublika".